

Научна статья
УДК 811.512.31

БУРЯАД ХЭЛЭНЭЙ ОРЁОЖОХОН ЮРЫН МЭДҮҮЛЭЛНҮҮДЫЕ ЗААЛГЫН ТЕОРЕТИЧЕСКЭ АСУУДАЛНУУД

© Макарова Ольга Гармаевна

педагогикын эрдэмэй дид-доктор, доцент

Зүүн Сибирийн гүрэнэй онол арга болон хүтэлбэрилгын ехэ хургуули

Улаан-Үдэ хото, Ключевская үйлсэ, 40-дэхи «В» байшан

biltagur@mail.ru

Аннотаци. *Зорилго.* «Буряад хэлэн» гэхэн курсын бүридэлдэ ородог орёожохон мэдүүлэлнүүд теориин талаһаа үзэгдэбэ. *Үзэхэ арга болон методологи.* Тус статья бэшэхэдэ тодоруулан үзэлгын арга хэрэглэгдээ, тиихэдэ ород эрдэмтэн-лингвистнүүд болон буряад эрдэмтэн-лингвистнүүдэй хараа бодолнууд үндэхэ хуури боложо хэрэглэгдээ. *Гол хуби.* Орёожохон мэдүүлэлнүүдэй байгуулгын онсонууд харуулагдаа. *Дүнгүүд.* Орёожохон мэдүүлэл тухай гаргаһан баримтанууд хургуулида, буряад хэлэнэй хэшээлнүүдтэ тэрэниие үзэхэдэ шухала.

Шухала үгэнүүд: буряад хэлэнэй синтаксис, орёожохон мэдүүлэлнүүд, орёожохон мэдүүлэлнүүдэй онсонууд.

Для цитирования

Макарова О. Г. Буряад хэлэнэй орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдые заалгын теоретическэ асуудалнууд // Буряад хэлэн болон уран зохёол хургуулида. 2023. Дугаар 1. Н. 33–39.

Оролто (Введение). Буряад хэлэнэй методикын асуудалнуудай нэгэн синтаксис заалга болоно. Нурагшадай хүгжэлтэдэ синтаксис үзэлгэ ехэ удха шанартай. Элдэб байгуулгатай мэдүүлэлнүүдые зүбөөр найруулжа, илгаруулжа, шүүлбэри хэжэ нурахадаа, нурагшадай хэлэлгэ хүгжэнэ. Синтаксическа мэдэсэнүүд нурагшадай хэлэнэй болон хэлэлгын дадал шадабаринуудай хүгжэлтын үндэхэн болоно.

Тиимэхэ синтаксис заажа байхада, хоёр гол зорилго табигдана:

1. Элдэб янзын байгуулгатай мэдүүлэлнүүдтэй танилсуулха.
2. Мэдүүлэлнүүдые найруулжа шадаха дадал олгуулха.

Программа соо хэлэгдэхэнэй ёһоор нурагшад синтаксис шудалан үзэхэдөө, иимэ ойлгосонуудые мэдэжэ абаха аргатай:

- үгэнүүдэй холбоо;
- мэдүүлэл доторхи үгэнүүдэй холбоо;
- мэдүүлэлэй шухала болон юрын гэшүүд;
- юрын болон орёо мэдүүлэлнүүд г. м.

«Юрын мэдүүлэл» гэжэ ойлгосо синтаксисай шухала гол ойлгосонуудай нэгэн болоно. Энэниие зүбөөр ойлгожо абалга хадаа саашадаа бүхы синтаксис үзэлгын хуури боложо үгэдэг.

Программын ёһоор нурагшад «Юрын мэдүүлэлнүүд» гэхэн темэ 9-дэхи класста үзэнэ. Тэдэ нэрлүүлэгшын болон хэлэгшын бүридэлтэй танилсана, мэдүүлэл соохи үгэнүүдэй харилсаа харана, элдэб байгуулгатай юрын мэдүүлэлнүүдые илгажа нурана, тиимэ мэдүүлэлнүүдые найруулжа, шүүлбэри хэжэ шадаха болоно.

Нүгөө талааа хаража үзэхэдэ, элдэб байгуулгатай юрын мэдүүлэлнүүдтэй танилсаад, тэдэниие илгаруулжа хураад байхадань, хурагшадта саашаа «Орёо мэдүүлэлнүүд» гэжэ темэ үзэхэдэнь, орёо синтаксическа конструкцинуудтай танилсаадань бэлэн байха.

Үзэхэ арга болон методологи (Методы и методология). Ород хэлэнэй орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдые шэнжэлхэн тон мэдээжэ эрдэмтэд, мэдүүлэлнүүдые үзэхэ арга зүй харуулхан методистнарые нэрлэбэл, Н. М. Шанский, В. А. Белошпкова, Н. С. Поспелова, С. Г. Ильенко, В. И. Кодухова, Г. В. Валимова, Л. Ю. Максимова, Г. М. Шипицына болон бусад.

Ород хэлэнэй эрдэмтэд орёожохон юрын мэдүүлэлнүүд соо ородог бүридэлнүүдые гү, али конструкцинуудые элдэб янзаар илгаруулна.

«Мүнөөнэй ород хэлэн» гэжэ хударай авторнууд (В. А. Белошпкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская болон бусад) юрын мэдүүлэлнүүдые *нэгэ түрэл гэшүүд, оролто конструкцинууд, хандалганууд* орёожуулна гэжэ тоолоно. Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдэй үүргэ тухай иигэжэ бэшэнэ: «орёожохон мэдүүлэлнүүд юрын мэдүүлэлэй гол шэнжэнүүдые абahan — нэгэ хэлэгшэтэй, удхаараа орёо бэшэ мэдүүлэлхэ үлүү орёо байгуулгатай, тэрэнэ ямар нэгэн зүйлөөр гаргадан байдаг. Орёожохон мэдүүлэлнүүд соо нэгэ үзэгдэл тухай бэшэ, харин хэдэн үзэгдэл гухай хэлэгдэхэн байдаг. Тиимэхэ орёожохон мэдүүлэлнүүд тухай хургаалай хонирхол татадагынь элирнэ, тэдэниие тусхайгаар хараха хэрэгтэй юм. Орёожохон мэдүүлэлнүүд нэгэ хэлэгшэтэйшые хаа, хабсархан мэдүүлэлтэй адли удха тэмдэглэхэн байжа болодог».

Ород хэлэ шэнжэлэгшэд Г. М. Шипицына, С. С. Нетровская г. м. юрын мэдүүлэлнүүдые орёожуулдаг конструкцинуудые иигэжэ илгаруулна:

1. Мэдүүлэлэй нэгэ түрэл гэшүүд.
2. Мэдүүлэлэй тусгаарлахан гэшүүд.
3. Оролто үгэ, холбуулал болон мэдүүлэлнүүд.
4. Нэмэлтэ үгэ, холбуулал болон мэдүүлэлнүүд.
5. Хандалганууд.

«Орёожохон мэдүүлэлнүүдэй байгуулгада нэгэ түрэл, тусгаарлахан гэшүүдтэй, оролто болон нэмэлтэ хабсаргалтануудтай, хандалгануудтай мэдүүлэлнүүд хабаадана». — гэжэ Н. М. Шанский ханамжалхан байдаг.

Мэдүүлэлэй гэшүүдые шэнжэлэлгэ, тэдэнэй тоо болон янзануудай илгаа, мүн үгэнүүдэйнэ синтаксическа харилсаануудынэ түрэл хэлэнүүд бүриин байгуулгааа элирүүлэгдэнэ гэжэ академик И. И. Мещанинов заахан байдаг.

Гол хуби (Основная часть). Манай монгол түрэл хэлэнүүдэй бүридэлдэ ородог буряад хэлэнэй синтаксическа байгуулга, тэрэнэй хэды болон ямар удха, түхэл, үүргээр хэрэглэгдэдэг тусхай хубинууднаа бүридэхэниинэ тэдэ хубинуудайнэ хоорондохы харилсаануудынэ хайшааб, мэдүүлэлнүүдынэ ямар гэшүүдтэйб, тэдэнэ ямар илгаатайб гэхэ мэтэ асуудал хаража үзэбэл, тэдэ бүгэдэнэ тон онсо шэнжэнүүдтэй байха.

Юрэнхыдөө буряад хэлэлгэ табан янзын гол ойлгосонууднаа гү, али синтагманууднаа бүридэхэн байгуулгатай юм: үгэ, холбуулал, дахуулал, мэдүүлэл болон найруулал. Эдэ табан ойлгосын үгэ мэдүүлэл хоёрынэ хэлэлгэ байгуулгада гол нуури эзэлдэг гэбэшье, бусад гурбан ойлгосо гү, али холбуулал, дахуулал болон найруулал хэлэлгэ байгуулха хэрэгтэ шухала нуури эзэлдэг гэшэ.

Хэлэлгэ байгуулгада гол үүргэ дүүргэдэг ойлгосонууд шэнжэнүүдээрээ гурбан янзын шанартай байдаг.

Нэгдэхээр, юрын байгуулгатай синтаксическа бүридэлнүүд гү, али юрын үгэ, холбуулал, дахуулал, мэдүүлэл болон найруулалнууд. Энэ синтаксическа бүридэлнүүд хэлэлгэ соо ороходоо, өөрынгөө гол шэнжэнүүдээр хэрэглэгдэһэн, бусад олон янзын элдэб нэмэлтэ, оролто, хаһалта үгэнүүдээр дэлгэрүүлэгдээгүй байһанай тулада, тэдэнэй шүүлбэри хэхэдэ, тайлбарилжа ядахаар бэшэ байдаг.

Хоёрдохээр, орёожохон байгуулгатай синтаксическа бүридэлнүүд гү, али орёожохон үгэ, холбуулал, дахуулал, мэдүүлэл болон найруулалнууд.

Энэ синтаксическа бүридэлнүүд хэлэлгэ соо хэрэглэгдэхэдэ, тэдэнэй орёожохон байгуулга хэдэн талаһаан хаража үзэмөөр байһаһаа гадна, тэдэнэй шүүлбэри хэхэдэ, зүбөөр тайлбарилхада ядахаар байдаг.

Гурбадахар, орёо байгуулгатай синтаксическа бүридэлнүүд гү, али орёо мэдүүлэлнүүд болоно. Энэ орёо мэдүүлэлнүүд ниилэлдэһэн болон дахалдаһан холболтотой, холболтогүй орёо мэдүүлэлнүүдхээ гадуур, мүн хэдэн нүхэсэл мэдүүлэлтэй дахалдаһан орёо мэдүүлэлнүүд, холимог орёо мэдүүлэлнүүд болон дэлгэрһэн орёо мэдүүлэлнүүд гээд илгардаг юм.

Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдые үзэхэ шудалха асуудалнууд:

1. Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүд тухай ойлгосо, тэрэнэй юрын болон орёо мэдүүлэлнүүдхээ илгарал, байгуулга, үүргэ болон хэрэглэгэ.

Хэлэ шэнжэлһэн ажалнууд соо юрын мэдүүлэлнүүдые орёожохон мэдүүлэлнүүдхээ илгаруулна. Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүд орёожоогүй, миин юрын мэдүүлэлнүүдхээ орёо байгуулгаараа илгаатай. Ондоогоор хэлэхэдэ, орёожохон мэдүүлэлнүүд орёожоогүй юрын мэдүүлэлнүүдтэ ороходоо бүри орёо синтаксическа бүридэл болоно гэшэ.

Өөрынгөө гол шэнжэнүүдээр хэрэглэгдэхынгээ хажуугаар бусад элдэб нэмэри, оролто үгэнүүдые абажа дэлгэрһэн байдаг тула, орёо байгуулгатай болоһон юрын мэдүүлэлнүүдые орёожохон гэнэ.

Юрын мэдүүлэл удха, түхэл болон хэрэглэгээрээ орёожоходоо, өөрынгөө бүридэлдэ элдэб үгэ, холбуулал, дахуулалнуудые, мэдүүлэлэй нэгэ түрэл, тододхоһон гэшүүдые, мэдүүлэлэй гэшүүн болохогүй үгэнүүдые болон бусад олон янзын туһалагша тусхай хэлэлгын хубинуудай үгэнүүдые хэрэглэһэнхээ болоно.

Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдэй орёо байгуулга хадаа мэдүүлэл соо ороһон нэмэри бүридэлһөө дулдыдана.

Жэшэнь, юрын мэдүүлэлнүүд соо ороһон нэгэ түрэл гэшүүд, тододхоһон гэшүүд, дахуулалнууд г. м. нэмэри бүридэлнүүдхээ боложо, орёожохон мэдүүлэлнүүд байгуулгаараа орёо болоно, юрын мэдүүлэл орёожоно.

Манай ханахада, орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдые бүридэлөөрнь илгаруулхадаа, иимэ талануудыень хараадаа абаха хэрэгтэй:

1. Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдэй байгуулгын болон удхын талануудһаа шэнжэлхэ.

2. Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдые лингвистическэ талаһаа шэнжэлхэдэ, синтаксическа, грамматическа онсо зүйлнүүдыеень элирүүлхэ хэрэгтэй.

3. Юрын мэдүүлэлнүүдые орёожуулдаг бүридэлнүүдтэ тон ехэ анхарал хандуулха хэрэгтэй.

Буряад ород хэлэнэй юрын мэдүүлэлнүүдэй байгуулганууд тухай Ж. С. Сажинов иигэжэ бэшэһэн: «Ород болон буряад хэлэнүүдтэ юрын мэдүүлэлнүүдынь

байгуулгаараа гол түлэб адли юм. Эдэ хэлэнүүдтэ нэгэ болон хоёр бүридэлтэ, гэшүүнүүдэй байгуулгаар илгаруулагдахан мэдүүлэлнүүд, дэлгэрһэн болон дэлгэрээгүй, нэгэ түрэл гэшүүдээр, тусгаарһан гэшүүдээр, тододхоһон гэшүүдээр орёожоһон болон орёожоогүй байдаг. Гэхэтэй хамта эдэ хэлэнүүдэй юрын мэдүүлэлнүүд байгуулгаараа, шухала болон юрын гэшүүдэйнгээ талаар зарим тэды онсо шэнжэтэй юм».

Буряад хэлэнэй орёожоһон юрын мэдүүлэлнүүд ехэ гүнзэгы хэмжээнэй мэдээсэл дамжуулдаг. Орёожоһон мэдүүлэлнүүд соо нэгэ үйлэ гү, али хэрэг тухай бэшэ, харин олон үйлэ хэрэгүүд тухай хэлэгдэдэг.

Манай ханахада, буряад хэлэнэй юрын мэдүүлэлнүүд удхаараа болон байгуулгаараа иимэ бүридэлнүүдээр гү, али конструкцинуудаар орёожоһон байдаг:

1. Дахуулалнуудаар, онсолон харуулбал:

- а) Нэрэтэ үйлэтэй гү, али причастна дахуулалаар;
- б) Нүхэсэл үйлэтэй гү, али деепричастна дахуулалаар.

2. Нэгэ түрэл гэшүүдээр:

- а) нэгэ түрэл нэрлүүлэгшэнүүд;
- б) нэгэ түрэл хэлэгшэнүүд;
- в) нэгэ түрэл нэмэлтэнүүд;
- г) нэгэ түрэл элирхэйлэгшэнүүд;
- д) нэгэ түрэл бэшэ элирхэйлэгшэнүүд;
- е) нэгэ түрэл ушарлагшанууд.

3. Тододхоһон гэшүүдээр:

- а) тододхоһон хабсаргалта;
- б) тододхоһон элирхэйлэгшэ;
- в) тододхоһон нэмэлтэ;
- г) тододхоһон ушарлагша.

4. Мэдүүлэлэй бүридэлдэ ороод, харин гэшүүнийнь болоогүй үгэнүүдээр:

- а) хандалга;
- б) оролто үгэнүүд, оролто мэдүүлэлнүүд;
- в) нэмэлтэ үгэнүүд, нэмэлтэ мэдүүлэлнүүд;
- г) аянгалһан үгэнүүд.

Мэдүүлэлэй бүридэлдэ орожо, гэшүүнийнь болоогүй үгэнүүдые анхан «мэдүүлэлэй гэшүүдтэй грамматическа холбоогүй үгэнүүд» гээд нэрлэдэг байһан. Дунда хургуулида буряад хэлэнэй программын ёһоор «мэдүүлэлэй бүридэлдэ ороод, гэшүүнийнь болоогүй үгэнүүд» гэхэн ойлгосо «мэдүүлэлэй гэшүүд болодоггүй үгэнүүд» гээд үзэгдэнэ. Д. Д. Доржиев «Мүнөөнэй буряад хэлэн» гэжэ номой «Синтаксис» гэхэн худар соогоо иигэжэ бэшэнэ: «Буряад үгэнүүдые 3 бүлэг болгон хаража үзэбэл таарамжатай:

- а) мэдүүлэлэй гэшүүд болодог үгэнүүд;
- б) мэдүүлэлэй гэшүүд бололсодог үгэнүүд (туһалагша болон тусхай үгэнүүд);
- в) мэдүүлэлэй гэшүүд болоогүй үгэнүүд».

Юрын мэдүүлэлнүүд, орёожоһон конструкцинууд бүлэг бүлэгөөрөө хубаардаг.

1. Дахуулалнуудаар орёожоһон юрын мэдүүлэлнүүд удхаараа ямар нэгэн бодомжо тэмдэглэһэн, түхэлөөрөө хабаатай үгэдөө зэргэлээд мэдэлгүй причастяар гү, али деепричастяар гаргагдаһан дэлгэрэнгы ушарлагшаһаа бүридэнэ, үгүүлбэрээрээ дүүрээгүй үгэнүүдэй хабсаралые дахуулал гэнэ. Бүхы причастяар болон деепричастяар гаргагдаһан дэлгэрэнгы ушарлагшанууд дахуулал болодог

бэшэ, харин гансал хабаатай үгэтээ сэхэ зэргэлээгүй байхадаа дахуулал боложо, запятойгоор тусгаарлагдадаг.

Жэшээн: *Эгээл газарай аша туһаар хүнүүд таряа талха тарижа, эдээ хоолой нөөсэ бии болгон, энээнэйнгээ ашаар амидарна ха юм (Б. Шойдоков).*

Энэ мэдүүлэл соо таряа талха тарижа; эдээ хоолой нөөсэ бии болгон гэхэн хоёр юрын деепричастна дахуулалнууд орожо, юрын мэдүүлэл орёожохон мэдүүлэл болоно.

2. Деепричастна болон причастна дахуулалнуудые мэдүүлэлнүүд соо илгаруулжа, жэшээнүүд соо заая:

1. Үхибүүн наһан гэшиэ хэзээ мүнхэдөө харгы замайн залуур боложо, хэзээ мүнхэдөө сэдхэлдэнь нара ногоо дэлгээжэ байдаг одон лэ (Б. Шойдоков).

2. Зүлгэ дайда, боори майла газараар ногоон ургажа, игаабари дулаанда надахан найган, хэнэйшье шэхэндэ дулдахаар һэриэгэнэхэдэл гэнэ (Б. Шойдоков).

3. Тала дайдын, хада уулын үбэрэй саһан хайла хайлаһаар, һайрамай уһан талаян болон урдажа эхилнэ (Ц. Галанов).

Д. Д. Доржиев иигэжэ һанамжална: «Һургуулийн һударнуудта дахуулалые причастяар болон деепричастяар лэ гаргагдаһан дэлгэрэнгы ушарлагшанууд гээд тайлбари үгтэһэн байдаг байгаа, мүнөөшье бүхы причастни болон деепричастяар гаргагдаһан дэлгэрэнгы ушарлагшануудые дахуулал гэнэ гэжэ һанадаг зон бии байһаар. Энээн дээрэһээ сэглэлтын тэмдэгүүдые буруу табижа, алдуу гаргагдана. Илангаяа дахуулалнуудые зүбөөр илгаруулжа шадахагүй дээрэһээ, буряад хэлэнэй дахуулалнуудые ород хэлэнэй дахуулалнуудтай адлидхажа, хоёр тээһэнь запятойнуудые табидаг дээрэһээ, тиигээдшье буряад хэлэнэй дахуулалнууд ехэ олоор хэрэглэгдэдэг дээрэһэнь, дахуулалнуудта сэглэлтэ табилгаар олон тоото алдуунууд гаргагдана. Тиимэһээ дахуулал тухай юрэнхы ойлгосодо, тэрэниие тааруулһан онсо шэнжэнүүдтэнь анхарал хандуулагдана».

Байгуулгаараа дахуулалнууд хутэлэгшэтэй, үйлэдэгшэтэй байдаг.

Дохуулал байгуулһан причастни гү, али деепричастниие хүтэлэгшэ гэдэг. Хүтэлэгшэ болоһон причастни гү, али деепричастниин үйлые дүүргэһэн үгэнь үйлэдэгшэ болоно. Дохуулалай үйлэдэгшэ нэрыншье, хамаанайшье падежэй түхэлтэй үгэ байжа болохо.

Жэшээн: *Үүр сайжа, үдэр болобо.*

Энэ мэдүүлэлэй нэрлүүлэгшэнь үдэр, хэлэгшэнь болобо гэхэн үгэнүүд байхадань, үүр гэжэ үгэ нэрын падежэй түхэлдэ байна, обородой үйлэдэгшэнь болоно, сайжа гэжэ холбоһон деепричастна түхэлэй үйлэ үгэ дохуулалай хүтэлэгшэ болоно. Харин үүр сайба, үдэр болобо гээ һаамнай, эндэ хоёр юрын мэдүүлэлнүүдһээ бүридэһэн ниилэлдэһэн орёо болоно: үүр, үдэр гэхэн үгэнүүдын нэрлүүлэгшэнүүд, сайба, болобо гэхэн үгэнүүдын хэлэгшэнүүд байна. Дохуулалнууд байгуулгаараа юрын дахуулалнууд болон бээ даһан дахуулалнууд гэжэ илгарна.

Юрын дахуулалнууд. Өөрын тусхаар үйлэдэгшэгүй дахуулалнуудые юрын гэдэг. Юрын дахуулалнуудай үйлэдэгшэнь ехэнхидээ мэдүүлэлэй нэрлүүлэгшэтэй тудалдаһан байдаг ушарһаа, юрын дахуулалнууд тусгаар үйлэдэгшэгүй байдаг. Юрын дахуулалнууд хоёр янзаар илгардаг:

а) Юрын причастна дахуулал гү, али причастяар гаргагдаһан хүтэлэгшэгэй аад, өөрын тусхай үйлэдэгшэгүй дахуулал. Жэшээн:

1. *Дугар зали абахадаа, гэдэргээ эрьежэ хараба.*

2. *Шагдарон үгэ дүүгүй болоходоо, ямар аргаар дайсанай тала руу орохо тусаагаа шэбшэнэ ха гү?*

Энэ мэдүүлэлнүүдэй дахуулалнууд причастяар гаргагдаһан, абахадаа, болоходоо гэхэн хүтэлэгшэтэй аад, өөрын тусхай үйлэдэгшэгүй, тиимэхээ юрын причастна дахуулалнууд болоно.

б) Юрын деепричастна дахуулал гү, али деепричастяар гаргагдаһан хүтэлэгшэтэй аад, өөрын үйлэдэгшэгүй дахуулал.

Жэшээнъ:

1. *Дарима морёо унаад. талада ябаһан үхэрнүүдые хаража оробо.*

2. *Үбһэ ногоон газарһаа ургажса, адуу малда, хони ямаанда амидарал асарна.*

Энэ мэдүүлэлнүүдэй дахуулалнууд деепричастяар гаргагдаһан ургажса, унаад гэхэн хүтэлэгшэтэй аад, өөрын тусхай үйлэдэгшэгүй, тиимэхээ юрын деепричастна дахуулалнууд болоно.

Бээ дааһан дахуулалнууд. Нэрын гү, али хамаанай падежэй түхэлтэй өөрын тусгаар үйлэдэгшэтэй дахуулалы бээ дааһан дахуулал гэдэг.

а) Бээ дааһан причастна дахуулал гү, али причастяар гаргагдаһан хүтэлэгшэтэй аад, нэрын гү, али хамаанай падеждэ байһан өөрын үйлэдэгшэтэй дахуулал.

Жэшээнъ: 1. *Намар болоходо, набиһаһад шарладаг.* 2. *Барас нохойнгоо тэрэнэй хойноһоо даб гэжэ намнахаар забдахадань, Арсалан аалиханаар хорижо болюулна* (Х. Намсараев).

Нэгэдэхи мэдүүлэлэй *намар болоходо* гэхэн дахуулалай хүтэлэгшэ *болоходо* гэжэ причастна, *намар* гэжэ нэрын падеждэ байһан үгэ энэ дахуулалай үйлэдэгшэнь болоно. Хоёрдохи мэдүүлэлэй *Барас нохойнгоо тэрэнэй хойноһоо даб гэжэ намнахаар забдахадань* гэхэн дахуулалай хүтэлэгшэ *забдахадань* гэжэ причастна, *Барас нохойнгоо* гэхэн хамаанай падеждэ байһан холбуулал дахуулалай үйлэдэгшэнь болоно.

Тиимэхээ «намар болоходо»; «Барас нохойнгоо тэрэнэй хойноһоо даб гэжэ намнахаар забдахадань» гэхэн дахуулалнууд бээ дааһан причастна дахуулалнууд болоно.

б) Бээ дааһан деепричастна дахуулал гү, али деепричастяар гаргагдаһан хүтэлэгшэтэй аад, нэрын гү, али хамаанай падеждэ байһан өөрын үйлэдэгшэтэй дахуулал.

Жэшээнъ. 1. *Гэнтэ газар морин турьяжа, эмээл абаха абыан хар-яр гэнэ* (Х. Намсараев). 2. *Оршон тойрон гансал хүүеэн шууяан дуулдажа, Дугарай шэхэн дулирнэ* (Б. Шойдоков).

Энэ мэдүүлэлнүүдэй «гэнтэ газар морин турьяжа»; «оршон тойрон гансал хүүеэн шууяан дуулдажа» гэхэн дахуулалнуудай хүтэлэгшэнь *турьяжа, дуулдажа* гэхэн деепричастинууд болоно, *морин, хүүеэн шууяан* гэжэ нэрын падеждэ байһан үгэнүүд энэ дахуулалай үйлэдэгшэнүүд болоно. Тиимэхээ «гэнтэ газар морин турьяжа»; «оршон тойрон гансал хүүеэн шууяан дуулдажа» гэхэн дахуулалнууд бээ дааһан деепричастна дахуулалнууд болоно.

Дохуулалнууд ушарлагшанууд шэнги үйлын болоһон арга, газар, саг, шалтагаан г. м. тэмдэглэһэн юрэнхы удхатай байдаг.

Буряад хэлэнэй причастна болон деепричастна дахуулалнууд хоёр тээһээ бэшэ, харин гансал хойто тээһээ запятойгоор илгагдажа, хабаатай үгэхөө тусгаарлагдана.

Жэшээн: 1. *Удын халуун бууража, үдэшин наран урга тудан улайржа, тунгалаг нэрюухэн болоно* (Х. Намсараев). 2. *Дугар ябууд дундаа бүрхэ багаар батарейнгээ дайшалхы позиции нилээн урагшань ябуулха тухай шэбшэхээр, мүнөө низа даруулишан буудаа хүрэхэ ерэхэ* (Б. Шойдоков).

Тобшолол (Заключение). Гурагшад орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдые үзэхэдөө, иимэ мэдэсэ, шадабари, дадалтай болохо аргатай: 1. Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүд тухай ойлгосотой болохо. 2. Юрын мэдүүлэлнүүдые орёожуулдаг гол синтаксическа бүридэлнүүдтэй танилсаха. 3. Орёожохон юрын мэдүүлэлнүүдые өөрынгөө аман болон бэшэмэл хэлэлгэдэ хэрэглэжэ хураха. 4. Пунктуационно хайн шадабаритай болохо.

Литература

1. Батоев Б. Б. Сэглэлтын тэмдэгүүдтэ хургаха хэшээлнүүд. 7–8-дахи классуд. Улаан-Үдэ, 1974. Текст: непосредственный.
2. Бертагаев Т. А., Цыдендамбаев Ц. Б. Грамматика бурятского языка. Синтаксис. Москва, 1962. Текст: непосредственный.
3. Доржиев Д. Д. Мүнөөнэй буряад хэлэн (синтаксис). Улан-Удэ: Бэлиг, 2002. Текст: непосредственный.
4. Раднаев Э. Р. Бурятский язык в школе. Улан-Удэ, 1979. Текст: непосредственный.
5. Современный русский язык / В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская [и др.]; под редакцией В. А. Белошапковой. Москва: Азбуковник, 1997. Текст: непосредственный.
6. Цыдыпов Ц. Ц. Буряад хэлэ зааха методико. Улаан-Үдэ: Бурядай номой хэблэл, 1980. Текст: непосредственный.
7. Шанский Н. М., Иванов В. В. Современный русский язык. Москва: Просвещение, 1981. Ч. 2. Текст: непосредственный.

2023 оной ноябриин 25-да статья редакция ороо, 2023 оной декабриин 4-дэ зүбшөөл гараа, 2023 оной декабриин 8-да хэблэлдэ ороо.

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE STUDY COMPLICATED SENTENCES OF THE BURYAT LANGUAGE

Olga G. Makarova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
East Siberian State University of Technology and Management
40B Klyuchevskaya St., Ulan-Ude 670047, Russia
biltagur@mail.ru

Abstract. Goal. Theoretical foundations for studying complex sentences in the Buryat language course are presented. *Methods and methodology.* A descriptive method was used, relying on the works of Russian linguists who studied the issue, Buryat scientists. *Main part.* The features of the structure of complex sentences in the Buryat language are described. *Conclusions:* Presentation of the theory of the issue contributes to the quality of studying complex sentences of the Buryat language at school.

Keywords: syntax of the Buryat language, complicated sentences in the course of the Buryat language, features of complicated sentences.

For citation

Makarova O. G. Theoretical Foundations of Studying Complicated Sentences of the Buryat Language. *Buryat Language and Literature at School*. 2023; 1: 33–39. (In Buryat).

The article was submitted 25.11.2023; approved after reviewing 04.12.2023; accepted for publication 08.12.2023.